

"מלא רך, עליז, בהיר ואורירי": מבט בלשני על לשון החושים בשירת ביאליק¹

תמר סוברן

א. מלשון הפסוקים אל לשון החושים

את שנת תרס"ה אפשר לכנות בכינוי 'שנת הפלאות של ביאליק'. כינו זה ניתן לאותה שנה שהייתה שנת הפלאות של גאון אחר, אלברט איינשטיין. זוהי שנה מופלאה בכיוגרפיה היצירתית של ביאליק. מעמדו כמשורר מוכר ומוערך ואף נערץ התייצב. בין השנים 1899 התפרסמו שירים רבים חשובים ומשפיעים שלו, ובהם: "צפיריים", "למתנדרבים בעם", "המתמיד", "שירתי", "זוהר", "ים הדממה פולט סודות", "משירי החורף", "מתי מדבר", "לכדי", "על השחיטה", "בעיר ההרגה", "דבר", "אם ישאל המלאך", "הברכה" ועוד. התקבלותו כמשורר חשוב, שבמהרה יוכתר כמשורר הלאומי, הייתה מהירה והרטיטה לכבות צעירים (הולצמן 2009). ברנר המבקר חד העין והרגיש ראה בו:

איש טוב במהותו, רגש, יסודי, מלא כוחות של יצירה, בעל שכס נטוי לסבול כל עבודת עם, בעל עין מסתכלת ורואה הרבה, הרבה, בעל חושים בריאים בעצם, שרחוב-היהודים הניח עליהם רק את חותמו ונתן להם נטיות מיוחדות, בעל רוח עצובה-עצובה ולב מלא מכאובות [— —] שפת הלאום העתיקה, הספרותית, הבלתי-מדוברת, הנדחקה בכל מקום משפת המדינה, וצרורה בכל מקום מהדיאלקט היהודי אשר בפי העם מחדש, באותה שעה, ואשר אין לה להישען אלא על ספרים ואין לה לשאוב אלא מתוך ספרים, הייתה, אף על-פי כן, על סדנו של ביאליק, בן דור תחיית הטבע היהודי, לא רק לחריפה ועזה, כאשר עשה לה גורדון האדיר, כי אם גם לעסיסית, לריחנית, לטבעית וחיה. ב"המחיה-נפשות" שבשפת ביאליק צפון סודו של המשורר שלנו להיות פשוט, מובן, גלוי, ויחד עם זה חשוב, עמוק, מקורי, להיות נאה, מסולסל, מצוחצח, ויחד עם זה חודר לפנימיות-הנפש

1 מאמר זה מוקדש באהבה ובהוקרה לראובן צור האדם והחוקר. אני מודה גם לקוראים של מאמרי על הערותיהם המועילות.

של היהודי בן-הדרור, יודע לאחוז בציצת ראשו של זה ולהכניסו למחיצתו, מחיצתה משורר (ברנר תרע"ו).

ביאליק ביקר את סופרי ההשכלה שקדמו לו על שראו את העולם מבעד לרשת של פסוקים: "האזנים לא היו שומעות מה שהפה מדבר וה'חוש' לא השתתף במה שהיד כותבת. רצה אדם לתאר את הנערה, עמד וכתב 'ספיר גזרתה' או 'עיניה כתרשיש' – והוא לא ראה ולא ידע מימיו לא את הגזרה ולא את הספיר ולא את התרשיש. דומה היה כאלו ניטלו מן הסופרים כל חמשת חושיהם והם משמשים רק בכח הדבור והאמונה וההשערה בלבד".² בשנת 2011 התפרסם ספרו של אריאל הירשפלד, כינור ערוך: לשון הרגש בשירת ביאליק, המצהיר שבא לנער את אבק הממלכתיות הלאומיות ואף הגלותיות שדבקו במשורר: "ביאליק הוא המשורר המוחמץ ביותר בתרבות הישראלית, הוא בוודאי המשורר המפורסם ביותר שלה, אבל כמידת פרסומו מדת כיסויו [– – –] את הדרך לביאליק יש לפלס היום בין תועפות של כיסויים וחלודה שהעלתה עליו ה'לאומיות' שלו (שם: 11). עוד הוא מוסיף ומציע: "קריאה מחדש, בשירה העדינה הזאת, שהווייתה הממשית, בכיטוי רגש ועולם אישי, רחוקה ת"ק פרסה מכל הקשר טקסי. הזהות הלאומית, במובן הכללי ביותר של המושג, מזוגה כמעט בכל מילה שביאליק כתב, אבל קריאה קשובה בשיריו מגלה מחוזות רחבים שאינם נגדרים בהקשר לאומי" (שם: 12). הירשפלד יצא לחשוף את הממד הרגשי כפול הפנים של שירת ביאליק: הארוטיות האקסטטית, שהוא מכנה "ארוס של אור ויערות", ההתבגרות המינית, הלב כמרחב ידיעה, וגם מרחב הדיכאון בשירת ביאליק. הירשפלד מצביע על זיקות בין ביאליק, יהודה הלוי ורמח"ל, וחושף בצדק את החוש המוזיקלי שבשירת ביאליק. אני מאמצת את ההצעות של הירשפלד לקריאה מחדש בשירתו, ואף עשיתי כן בדיוני ב"משירי הקיץ" של ביאליק על לשונם והקשריהם (טוברן 2013). נקודת מבטי הבלשנית פונה אל רובד הקשור לרגש, אך שונה ממנו – רובד החושים. שתי מילים קטנות דומות בצליל אך שונות במשמעות 'רוך' ו'זוך' ישמשו לי כאן פתח הצצה אל עולם החושים והמגע העשיר של ביאליק, ואל החידוש שחידש בכך שפתח פתח למבע אישי ופיזי לעולם זה. שם העצם המופשט 'רוך' נטוע בעולם של מגע שיש בו נועם. לעומת זאת בשם העצם המופשט 'זוך' ונטיותיו יש פנייה לחוש הראיה ואל הפשטה, הגות והתפעלות שיש להם זיקה לעולמות של מוסר ודת.³

2 במאמרו "מנדלי ושלוש הכרכים" משנת תרע"ב. מצוטט כאן מ"פרויקט בן יהודה": <http://benyehuda.org/bialik/article08.html>

3 בעזרת הקונקורדנציה של אבן שושן וסגל (תש"ך) אפשר יהיה להמשיך לתאר את כיטויו של עולם החושים הרחב של ביאליק, עולם של מראה, שמע, ריח, מגע וטעם, וראו להלן בפרק החתימה.

ב. לשונות הרוך בשירת ביאליק

אפתח במקומו של שם העצם המופשט 'רוך' בשיר "קומי צאי" שהתפרסם בהשילוח טו, בשנת תרס"ה:

קומי צאי, אחותי כלה,
קומי צאי, קומי צאי –
בשורת אביב לך הבאתי:
מאחורי גדר גני
נראָה ציץ, נראָה ציץ,
נשמע קול הדרור על-ביתי.
[...]. אַסֶּף אַאֶסֶף פְּנִינֵי-טָל,
פְּנִינֵי-טָל –
אַל צַוֶּאֶרְךָ מְרַגְלִיּוֹת. [...]

השיר הרונן הזה מסתיים במילים הערוכות במבנה תחבירי מעניין מקורי ומתוח. ביאליק חורז את המילה 'רוך' עם 'כמוך' בחריזה פנימית. המילה 'כמוך' מופנית אל הרעיה המכונה בכינוי משיר השירים "אחותי כלה". אולם היא מבקשת המשך: מה כמוך? אלא שהתשובה נדחית עד אחרי רשימה של תיאורים, שלא מיד מתברר על מה הם מוסבים: מה מלא רוך? מה עליז? מהו הבהיר והאורירי, שהוא כאמור כמוך, האהובה? מבטנו המסתקרן מופנה אל אותו דבר מה שטרם צוין שאליו מושווית האהובה. אף היא כמוהו מן הסתם מלאת רוך, עליזה, בהירה ואורירית. ועוד: אותו דבר מה, שטרם צוין, אף יזהיר באור האביבי ויצלצל. רק עתה, במילת הסיום של השיר המתרונן והעולץ הזה נפתר מתח ההשוואה: כמוך, עם כל תכונותייך המשמחות יזהיר ויצלצל – שירי.

יחדו גרד אל המעין,
וכמוך, מלא רך,
עליו, בהיר ואורירי,
תחת שמי אדני
עם הגל ועם הדרור
יזהיר אף יצלצל שירי.

ביאליק היה חניך החדר והישיבה, בעל זיכרון ייחודי, רגישות נדירה וידע מופלא במקורות. המעשה הלשוני שלו נשען על המקורות, אבל מחולל בהם שינויים (ליאור 2009). במילות שירו של ביאליק מהדהדים פסוקים מספר דברים, פרק כח,

שכולו איום, אסון וזוועה העומדים בניגוד גמור לאווירת ההתענגות והשעשוע הקל של "קומי צאי":

וְהִיא, אִם לֹא תִשְׁמַע בְּקוֹל ה' אֱלֹהֶיךָ, לְשָׁמֵר לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל מִצְוֹתָיו וְחֻקְתָּיו, אֲשֶׁר אֲנִי מִצְוֶה הַיּוֹם וּבָאוּ עֲלֶיךָ כָּל הַקְּלָלוֹת הָאֵלֶּה, וְהִשְׁגֹּךְ. אָרוּר אַתָּה, בְּעִיר; וְאָרוּר אַתָּה, בְּשָׂדֶה... הָאִישׁ הָרַךְ בְּךָ, וְהֶעֱנַג מְאֹד תִּרְעַע עֵינָיו בְּאֲחִיו וּבְאִשֵּׁת חֵיקוֹ, וּבְיָתֶר בְּנָיו אֲשֶׁר יוֹתִיר [...] מִתַּת לְאֶחָד מֵהֶם, מִבְּשָׂר בְּנָיו אֲשֶׁר יֵאָכֵל, מִכְּלֵי הַשָּׂאִיר לוֹ, כֹּל בְּמִצּוֹר, וּבְמִצּוֹק, אֲשֶׁר יֵצֵיק לָךְ אִיבְךָ, בְּכָל שְׁעָרֶיךָ. הָרֶכֶה בְּךָ וְהֶעֱנַגָה, אֲשֶׁר לֹא נִסְתָּה כַף רַגְלָהּ הַצַּג עַל הָאָרֶץ, מִהֶתְעַנֵּג, וּמִרַךְ תִּרְעַע עֵינָהּ בְּאִישׁ חֵיקָהּ, וּבְבִנָּהּ וּבְכִתְתָהּ. וּבְשִׁלְיָתָהּ הַיּוֹצֵת מִבֵּין רַגְלֶיהָ, וּבְכִנְיָהּ אֲשֶׁר תִּלְדוּ, כִּי תֵאָכְלֶם בְּחֶסֶר כָּל, בְּפֶתֶר בְּמִצּוֹר וּבְמִצּוֹק אֲשֶׁר יֵצֵיק לָךְ אִיבְךָ, בְּכָל שְׁעָרֶיךָ. פְּסוּקִים טו-טז, נה-נז).

אין זה המקרה היחיד שבו ביאליק שואל ביטוי מהקשר מקראי ונוטע אותו בהקשר אישי חדש, לעיתים הפוך לחלוטין. הוא עושה במקורות מעשה של בריאה אישית ויצירתית. כך נולדת העברית הפיוטית האישית החדשה שביאליק הוא ממחולליה וממבשריה המובהקים. יושם אל לב עד כמה עשיר הקטע החותם את השיר "קומי צאי" במבעים חושניים: חוש המישוש – מלא רוח, אוורירי, המעיין, הגל; חוש הראייה – בהיר, יזהיר, שמי ארוני; חוש השמע – יצלצל; תחושת נועם כללית – עליז, דרור. אולם בתוך ההתפעמות מהאביב ומהאהובה לא נשכחים הדובר וייעודו כמשורר, הבטוח בעצמו וביכולת ההבעה שלו.

הדובר בשיר "ביום קיץ, יום חום" (תרנ"ז) מציע מקום מסתור לרע בעונות השנה השונות:

[...] לִי יֵשׁ גֶן, וּבְגֵן תַּחַת אוֹג כְּבֹד צַל,
הֶרְחַק הֶרְחַק מֵעִיר וּמִמְתִּים, נַחְבֵּא תֵל,
כָּלוּ עֲטוּף יֶרְקֶרֶק, כָּלוּ אִמֵּר סוּד אֵל –
שֵׁם נַחְבֵּא, נְנוּחַ, אֶח נְעִים!
וּבְהֶתְעַנֵּג וּבְרַךְ שֵׁם בְּמַחְבֵּא הַלֵּו
נִמְתִּיק יַחְדוֹ בְּדָמֵי צְהָרִים הַרֵז,
שִׁיּוּפִיעַ לְשִׁנְיָנוּ מִקְרָן הַפֹּז,
הַבְּקַעַת אֶת־שִׁפְעַת הַצִּלְלִים. [...]

בספרו "שב עלי והתחמם: הדיאלוג ההומוארוטי בין ברנר לגנסיין", מצביע מנחם פרי (2017) על השיר הזה כעל צומת יחסים בין שני הצעירים המוכשרים, שעתידיהם להיות שני עמודי תווך בספרות העברית – ברנר וגנסיין. הוא מצביע על המורכבות

של יחסיהם החל מהתום המרוגש של רעות הנעורים במפגש מוקדם שבו דקלמו יחדיו את מילות שירו של ביאליק, ועד הניכור והנתק בשנות חייהם האחרונות. כשביאליק מבטא את החדווה שברעות בחיק הטבע השופע בעת הקיץ, הוא בוחר שוב במילים המקראיות "בהתענג וברוך". שוב הוא מפקיע אותן מהמשמע המאיים והמגנה של הקללות שבספר דברים ומחזיר אותן אל משמען הראשוני: התענגות ורוך. העונג והרוך כרוכים ברעות, ב"המתקת" סוד במחבוא עץ האוג כבד הצל ורחב הפארות, ובשיכרון אור מ"קרן הפז" שאף לה תפקיד מכונן בשירת ביאליק. גם כאן, מילים מספר מבטאות חוויות שנחוות ביותר מחוש אחד: ההתענגות הכללית, רוך המגע, שקט, דומי וסוד ומראה אורות וצללים. באופן מטפורי גם חוש הטעם נוכח במרומז ב"המתקת" הסוד. הטקסט המקראי נוכח בשיר של ביאליק במהופך. המשורר מחזיר את העידון, העונג והרוך לחושניותם הראשונית.

במשחק אסוציאציות מורכב של רשת פסוקי תשתית בשירים שלהלן נרמזת גם הסכנה שבהתמכרות לחושניות. אוצר מילות ה'רוך' שמתאר נערה אהובה מלאת רוך, ילדות רכה, עשבים רכים, אור רך וזך, נקשר בעקיפין לסכנה שבנחש, לפתן-נמר שהוא ילד שעשועי המדבר ב"מתי מדבר", ולסכנה מרומזת וסמויה ב"גמדי ליל". כך מתואר הפתן בפואמה "מתי מדבר" משנת תרס"ב בוירטואוזיות המצרפת עידון ופינוק עם סכנה:

[...] פֶתֶן נֶמֶר, מִשְׂרָפֵי הַמְדַבֵּר הַגְּדוֹלִים,
מְגִיחַ לְפָנַי בְּחֵם טִבְעוֹת בְּשָׂרוֹ הָרֵךְ וְהַחֲלָקֶלֶק:
פַּעַם יִתְקַפֵּל בְּחוֹל, רוֹבֵץ תַּחְתָּיו – לֹא נִיד וְלֹא רוּחַ,
כָּלֹּ מִתְמוֹגֵג מֵרֵךְ וְהַתְעַדָּן בְּשִׁפְעַת הַזֶּהָר,
וּפַעַם הוּא נְעוֹר, מִתְמוֹרֵד וּמוֹשֵׁךְ אֶת-עֲצָמוֹ לְשִׁמְשׁ,
פוֹעֵר אֶת-פִּיּוֹ אֶל-זֶהָרָה, וְנוֹצֵץ בְּזֶהָב מְעִיל קִשְׁקִשׁוֹ
כְּיֶלֶד שֶׁעֲשׂוּעֵי הַמְדַבֵּר, רֵךְ וְיָחִיד לְפָנַי הָעֵרְבָה –
פֶתֶאֱם יִתְנַעַר הַשֶּׁרֶף וְקָפֵץ מִמְקוֹמוֹ וְזָחַל, [...]]
[...] נְטוּי גְרוֹן וְלוֹטֵשׁ עֵינָיִם,
סוֹקֵר מִסּוּפָה עַד-סּוּפָה אֶת מַחְנֵה הָאוֹיֵב הַנֶּרְדָּם: [...]

גם הדובר בשיר "ואם ישאל המלאך" מתרס"ה, מתאר את עצמו בצירוף זהה "רך ויחיד":

כְּנִי, נִשְׁמָתְךָ אֵיךְ? –
"שׁוֹט בְּעוֹלָם, בְּקִשְׁנָה, מְלֹאכִי!
יֵשׁ בְּעוֹלָם כְּפֶר שְׁאֵנִי, מְקַף חוֹמַת יְעָרִים,

וְלִכְפֹּר רְקִיעַ תְּכַלֵּת, בְּלִי מְצָרִים רְקִיעַ,
 וְלִרְקִיעַ הַתְּכַלֵּת בַּת יַחֲדָה בְּאִמְצָע:
 עַב יַחֲדָה, לִבְנָה וּקְטָנָה.
 וּבְצִהְרֵי יוֹם קִיץ בְּדָד שֶׁחֶק־שָׁם יֵלֵד,
 יֵלֵד עֲזוּב לְנַפְשׁוֹ, רַךְ וַיַּחֲדֵד וְחוֹלָם –
 וְאֲנִי הוּא הַיֵּלֵד, מְלֶאכִי. [...]

נרמזות כאן מילות משלי (ד, ג), שעניינן שמיעת מוסר ולקח מפי הורים: "כִּי בֶן הָיִיתִי לְאָבִי רַךְ וַיַּחֲדֵד לִפְנֵי אֹמִי"⁴. ביאליק מוסיף לצמד התארים "רך ויחיד" שבמשלי את התיאור המשמעותי "חולם", ובכך מפקיע את הרמז המקראי מהקשרו. הוא מתאר את עצמו, לא כבן מקשיב להורים, אלא כ"ילד עזוב לנפשו", משחק בדד ומתוודע אל עולם הטבע ואל תשוקותיו ומאווייו.⁵

בשיר "גמדי ליל" מתרנ"ה רבה העליצות ורבה האורה:

[...] וּבֵין הַצֵּלָאִים בְּחֶרֶשׁ
 כְּעִין רֶשֶׁת כֶּסֶף מְזֹרָה,
 יִרְעֲדוּ עַל־רַךְ הַעֲשָׂבִים
 עֲגִילִים וּגְלִילִים שֶׁל אוֹרָה;
 וּבְאוֹר רַךְ נֶזֶךְ כְּמִזְקָקִים
 עַל־מוֹרֵד הַגִּבְעָה מְזַהְרִים –

4 באיגרתו הראשונה לרעיו משנת תר"ן כתב ביאליק: "תקופת הילדות היא הראשונה שבה יוכל לפעל ברוח הנער, בעוד הנער באבו, בעודנו מתמם בתמם ילדים, בטרם ידע הנער לבחור בטוב ולמאס ברע, בעוד זכים רעיוניו, בעוד מח רך בקרבנו, מח רך כדונג, אז רק אז היא העת היותר מוכשרת ומסוגלת לפעול ברוחו, ורק אז יקבל כל צורה שיצרהו, ורק מאז והלאה יתנכר במעלליו אם זך ואם ישר פעלו לפי הצורה במחו בשחר טל ילדותו [...]. ובתקופת הילדות, עת התבל משחקת אז לפני כל ילד ורך, עת יראה סביבו אך נעם וחם, השמים רק בהירים תמיד, והשחקים אך טהורים טהורים כל הימים, באשר נפשו עורנו זכה ולא מטמא" (ההדרגשות שלי, ת.ס.), https://benyehuda.org/bialik/letters_01.html. בשיר המאוחר "יתמות", כעבור ארבעים שנה, כתב ביאליק: "רַךְ אֵל אֲזֵנִי לְבָדָה, אֲזֵן יֵלֵד לֹא מְטַמְאָה [...] בְּעוֹדֵנִי רַךְ וְקִטְן וּבְטֶרֶם אֶשְׁבַּע צִלְמוֹ". בשירו הגנוז "תאמי יונים", המלאך, הוא 'כרוב האהבה' משווה לאם, לילד או לילד תמים ורך: "טוב פָּאָם, פִּילֵד תְּמִים. / נְחֻמֵד, נְעִים / רַךְ כְּשַׁעוּהָ. – פֵּלּוֹ אוֹמֵר כְּרוּב אֶהְבֶּה!". https://benyehuda.org/bialik/izavon_poems_034.html (ההדרגשות שלי, ת.ס.).

5 בבראשית (לג, יג) מתוארים ילדים רכים במפגש הטעון שבין יעקב ומחנהו לעשיו. ואלה דברי השידול ורומזי סכנה של יעקב אל אחיו: "וְאֲדַנִּי יָדַע כִּי הַיְלָדִים רַפִּים וְהַצֵּאֵן וְהַבְּקָר עֲלוֹת עָלָי; וְדַפְקוּם יוֹם אֶחָד, וְמָתוּ כָּל הַצֵּאֵן".

לא אבני חן וספירים –
רבאות רסיסים בהירים...

אז תרד מקהלת גמדים
במורד הגבעה ברננה,
שאננה כחלום ילד קטן,
עננה כקרן הלכנה; [...]

אולם בלבו של המראה הקסום נשתל רמז של סכנה שרק יודעי דבר האמונים על ספרי הנבואה יזהו אותו.

ולאור הירח הבהיר
בצחוק צלול, צח, צחוק ילדים
תשעשע על-מאורת הזהב
ותצחק ערת הגמדים.

עולם האסוציאציות של המשורר כורך 'ילדות', 'רוך' ו'שעשוע' עם 'פתן' הסמוכים זה לזה בנבואת אחרית הימים של ישעיה (יא, ו): "וְגַר זָאב עִם כְּבִישׁ, וְנִמְר עִם גְּדִי יִרְבֶּץ; וְעֵגֶל וְכַפִּיר וּמְרִיא יִחְדּוּ, וְנֶעַר קֶטֶן נִהַג בָּם. וּפְרָה וְדֹב תִרְעִינָה, יִחְדּוּ יִרְבְּצוּ יִלְדֵיהֶן; וְאַרְיֵה, כְּבָקָר יֹאכַל תְּבֵן". בהמשך הפסוק נכרכים יונק רך ושעשוע עם מאורת צפעוני ופתן: "וְשִׁעְשַׁע יוֹנֵק, עַל חַר פֶּתֶן; וְעַל מְאוֹרֵת צִפְעוֹנִי, גְּמוּל יָדוּ הִדָּה". ביאליק מתאר תמונה עולצת ודמיונית של שעשוע וצחוק, אולם כורך את שעשועי הגמדים ואת המטמון בצירוף "מאורת זהב" ובצורה הנדירה "תצחק" בפיעל. בכך, הוא רומז ליודעי חן לפירוש רש"י לסיפור שרה, הרואה את יצחק וישמעאל המצחקים (בראשית כא, ט). פירושו של רש"י ל"מצחק" מרחיק לכת: עבודה זרה, רציחה או גילוי עריות.⁶ כעבור שבע שנים, בפואמה "מתי מדבר", ביאליק יכרוך יחדיו גם פתן מדברי עם ילדות, רוך ושעשועים, כנזכר לעיל, בצד איום: "פֶּתֶן-נִמְר, מִשְׁרָפֵי הַמְדַבֵּר הַגְּדוֹלִים, [...] כְּלוּ מִתְמוֹנָג מִרְךְ וְהִתְעַדָּן בְּשִׁפְעַת הַזֹּהַר, [...] כִּילֵד שִׁעְשׁוּעֵי הַמְדַבֵּר, רַךְ וְיַחֲדֵד לְפָנָי הָעֵרֶכְבָּה". אוצר הצירופים וההדהודים מצרף בתודעת המשורר והקורא את האני: "אני הוא הילד, רך ויחיד וחולם", אל הפתן "ילד שעשועי המדבר, רך ויחיד ועם חזיון גמדי הליל "כחלום ילד קטן, על רך

6 פירוש רש"י לבראשית כא, ט ("וְתָרָא שָׂרָה אֶת בֶּן הַגֵּר הַמְצַרִּית, אֲשֶׁר יִלְדָה לְאַבְרָהָם מְצַחֵק"); "מצחק – לשון עבודה זרה, כמו שנאמר (שמות לב, ו) ויקומו לצחק. דבר אחר: לשון גילוי עריות, כמה דתימא (להלן לט יז) לצחק בי. דבר אחר: לשון רציחה, כמו (שמואל ב' ב, יד) 'יקומו נא הנערים וישחקו לפנינו וגו'".

עשבים, באור רך וזך" וגם עם צחוק ילדים, מאורת הזהב ושעשוע. על כל אלה נוסף ההדהוד השלילי של הצורה 'תצחק'.⁷
 במאמרי (סוכרן 2013) הצבעתי על תופעת ההדהוד השלילי שמהדהדים הארמוזים המקראיים בשיר הארוך של ביאליק "משירי הקיץ" מתרג"ו.

[...] כִּי רַב עוֹד הָרֶךְ וְהַעֲנֵג

בְּכַנְף הָאֲרָמָה וּבְחִיקָה,

הַעוֹרְגִים כְּיוֹנְקֵי שָׂדִים

לְמִטָּר בְּנֶפֶשׁ שׁוֹקֵקָה; [...]

לֹא זֶה־הוּא הַעֲלָה הָרֵטֵב,

שֶׁעָרַג וַיִּכַּל לְאוֹרָה,

לֹא זֶה־הוּא הָרֶךְ וְהַנְּעֵם,

לֹא זֹאת הַיָּא הַרוּחַ הַטְּהוֹרָה; [...]

בולטת בציטוט הזה גם חזרת הליטוטה בצירוף "לא זה הוא... לא זאת היא". חוזר כאן בסמוי הארמוז לרך והענוג מהקללות של ספר דברים, וגם כאן נכרכים יחד רוך ועונג עם נועם אורה ויונקי שדים.

לשיאים של הבעת רכות תינוקית תמימה וחמימה מגיעים תיאורי השחר בפואמה "הברכה" מתרג"ו. בתיאור השחר בפואמה שולטת לשון הרוך החושנית המתוקה וה'תינוקית' במישור המטפורי. שם ביאליק נוטע חידוש מסוג הכפלה החביב עליו: 'דכרכות':⁸

בְּשַׁחַר –

[...] וְלִשְׁנוֹת רוּחַ קְטַנּוֹת, מְתוֹקוֹת, פּוֹשְׂרוֹת,

7 הירשפלד קובע בביטחון ש"החיוזין נהפך מהתגלות פלאית גרידא לסיפור המגולל התרחשות מינית עולצת... מבעד למשמעות הגלויה של אוצר הטמון במערה, מזדהרת מאוד משמעותו הסמלית המסורתית – כערווה הנשית, על העונג הרב והעל הפיריון הטמון בהם, משמעות המתגלה בבחירות בתצורה המיוחדת של הפועל 'צחק' [...]. הסיפור האלגורי מעצב משגל שלם, ששיאו הוא אותה 'חפירה' המוצאת במאורה 'מטמונים המונים המונים' ומתגלם אחר כך בבית בעל המצלול הרועש [...]. ביותר בשיר (הבית ה-14) [...] המבצע באורח מוזיקלי, רועש ומשועשע במיוחד, הלולה של אביונה מינית למהדרין". (הירשפלד 2011: 56-58). אני סבורה שאין הכרח לקבל את הפירוש הארוטי החריף של הירשפלד לשיר, אולם קשה להתעלם מהחיבור בין רוך והתענגות לבין איום מרומז.

8 וראו באותה פואמה את חידושו עבים קטנים – עביבים: "בזך עֲבִיבֵי כֶּסֶף ובשחור גְּלִמְיָהֵם". אבינרי (תרצ"ה) מציין את חיבתו של ביאליק להקטנות בחידושים שחידש בשמות ובתארים: שעלול, זערורי, זהבהב, תכלכל, צהבהב, צחרר, אוורירי, שמנוני, חמרמר, חברבר ועוד.

כְּלֶשׁוֹן פִּי־תִינּוֹק רַךְ עַל לְחַיֵּי אִמּוֹ,
כֶּכֶר יִצְאוּ בְּעֶלְטָה לְפִי־סֵאת־הַיַּעַר
מִצְנַת לַיְלָה וּמִזְעָפוֹ.
וּבִלְשׁוֹת הֵן רַכְרְכוּת, קִלּוֹת, נֹחֹת, בֵּין הָעֲלִים,
מְשׁוּטְטוֹת מִסְכָּךְ לְסְכָךְ, מְעִץ לְחֶכְרוֹ,
מְלַקְקוֹת אֶת־חֶלֶב הָאָדִים הַלְּבִנּוּנִים,
אוּ נֹפְלוֹת אֵל פִּי קוֹן וּמִזְעֻזְעוֹת שֶׁם שְׁלֵא מִדַּעַת
נֹצְתוֹ שֶׁל אֶפְרוּחַ רַךְ וַיִּשֶׁן – – [...]

יש שנצמד התואר 'רך', החושני הקשור לחוש המגע, אל התואר 'רך' שהוא מופשט ויש לו זיקה לטוהר, ניקיון ולתום, וידובר בו בהמשך. כזו היא השכנות של אור רך וְנֹךְ ב"גמדי ליל". בשיר "זוהר" מתרס"ה המשורר מתאר את חוויית המפגש עם הצפרירים:

[...] בְּקִיץ הֵייתִי יוֹדֵעַ צְפָרִירִים,
עֲדַת כְּרוּכִים קְלִים, בְּנֵי נֶגַה מְזֹהֲרִים. [...]
וְעֵינַי רֵאשׁוּנָה פִּילֵד נִהְרוּ.
וְאָהִי לָמוּ חֶבֶר וּבְסוֹךְם מְשֻׁכּוֹנֵי –
וְאֵנִי מְהֵ־אֶהֱבֵתֵימ וּמָה אֶהֱבֹנֵי! [...]

עם יצורי דמיון חושניים אלה, הילד מגיע לחוויה של ריחוף:

[...] קִלּוֹתַי, זְכוּתַי, כֶּנֶף אֹרֹךְ תִּשְׁאַנֵּי,
נְטוּשָׁה, הַזְכִּים, אַחִיכֶם הַנְּנִי!
לְכֶכֶר, לְכֶכֶר נְשׁוּטָה, נְפֹזָה!
נְתַעֲלֶס, נְתַפְלֵשׁ בְּדֶשֶׁאֵיו הַטְּלוּלִים,
נְזַהֲרָה כְּרִסִּיסִים וּפְנִינִים נְחֹרְזָה, [...]

[...] וְעַדַת חוֹפְרֵי אֶכֶל, קֶהֶל תְּרַנְגוּלִים
מִתְעַלְמִים וּמִזְעֻזְעִים אֶת־רֵאשׁ הַנְּהַלּוּלִים,
וַיִּצְחָצַח הַכֶּכֶר וַיִּנְהַר וַיִּגְחַךְ.
אֲנֹכִי כְּלִיל זֹהַר כְּצִפּוֹר אֲחֻרְדָּה,
וּכְצִפּוֹר בְּרֶשֶׁת אֹרֹךְ נְפִשֵׁי נְלֶכְדָּה,
כְּמוֹ חוֹטֵי־פֶז דְּקִים עֲנֻגִים וְרִכִּים
שׁוֹכְכוּנֵי, וַיִּתְפָּשׂוּ בִּיצוּרֵי הַזְּכִים.
הַתְּנַעֲרָה, הַתְּחַדְּשָׁה בִּי יְלִדוֹת מְאִירָה,

פִּי שׁוֹחַק מֵאֲלִיו, בְּלֵב – שֶׁמֶשׁ שִׁירָה.
מִמַּגַּע קֶרְנִים, מִגִּיל וּמִנְגָה
אֶקְרְנָה, אֶנְהַרָה, אֲבוֹשָׁה, אֲמוּגָה. [...]⁹

לפני שנכתב השיר הזה לא ידעה העברית מבע כה מרוכז של חושניות, התענגות והתמכרות לחוויית בוקר ושיכרון אור. הילדים בשיירי ביאליק, והילד המשורר ביניהם, הם רכים וזכים. גם השם הצמא בשיר הילדים "באר" הוא "צח ורך":

עֲלִי, בָּאֵר,
בָּאֵר, עֲלִי
וְצָקִי מִי פֹז
מֵלֵא הַדְּלִי.

שֶׁה צַח וְרֵךְ,
שֶׁה צִמָּא לִי [...]

את לוכנו של השם ואת רכותו הצמרית מלווה תחושת האינטימיות בצירוף "צמא לִי" ובחזרות הרבות של הצליל הרך "לִי".¹⁰ חדשנותו של ביאליק בולטת מול מיעוט מופעי רוך במקרא: אברהם מגיש למלאכים "בֵּן בָּקָר רֶךְ וְטוֹב" (בראשית יח, ז); יעקב המבוהל מתאר את משפחתו בלשון תחנונים לעשיו: "אֲדַנִּי יָדַע כִּי הִיָּלְדִים רַכִּים" (בראשית לג, יג); בהקשר של פחד ממלחמה נזכר: "הִיָּרָא וְרֶךְ הַלֵּבָב, יִלְךְ וַיֵּשֶׁב לְבֵיתוֹ; וְלֹא יִמַּס אֶת לֵבָב אֶחָיו, כְּלָכְבוֹ" (דברים כ, ח). כבר נזכרה לעיל מסכת הקללות בדברים (כח, נו); "הִרְפָּה בְךָ וְהִעֲנַגְהָ, אֲשֶׁר לֹא נִסְתָּה כֶּף רַגְלָהּ הַצָּג עַל הָאָרֶץ, מִהֲתַעֲנַג, וּמִרֶךְ תִּרְעַע עֵינָהּ בְּאִישׁ חֵיקָהּ, וּבְכַנָּהּ וּבְכַתְּהָ". עיניה הרכות של לאה סמוכות לתיאור יופייה של רחל אחותה: "וְעֵינַי לְאָה רַכּוֹת, וְרַחֵל הִיָּתָה יַפֶּת תֵּאָר וַיַּפֶּת מְרָאָה" (בראשית כט, יז).

9 השיר נכתב במקורו בהברה האשכנזית, אולם גם בקריאה עכשווית, בעברית ישראלית הנשענת על הגייה ספרדית, נשמר בשני טורים – נרגשים, אישיים וחושניים – מקצב האמפירי שבמקור: "קְלוֹתִי, זְכוֹתִי, כִּנְף אֹר תִּשְׁאֲנִי", וגם "אֶקְרְנָה, אֶנְהַרָה, אֲבוֹשָׁה, אֲמוּגָה".
10 על רכותו של הצליל ל' ראו סוברן (תשע"ב: רמא) "עיצורי למנ"ר החיתוך שלהם נמשך. הם מאופיינים גם בדרגת קוליות גבוהה שמאפשרת להם לשמש בכמה לשונות בתפקיד של תנועות. אפשר שזהו היסוד האונומטופאי שבפועל הגרמני lullen, שמשמעו המקורי לנענע. לאנגלית הוא התגלגל בפועל to lull, שמשמעו להרגיע ולהרדים. בשפות אחרות נשמעים הדיו של יסוד זה במילות הרגעה וההדרמה בעת נענוע העריסה: "לולי לולי", "לולינקע", "אי לי לולי".

צירופים כגון "עגל רך" או "בלילה רכה" מופיעים פעמים רבות במסכתות שונות במשנה ובתלמוד (נדרים, מועד, מנחות ועוד) בהקשר של עבודת הקורבנות והמקדש.¹¹ האזכור המטפורי של לשון רכה ממשלי "בְּאֶרֶץ אֲפִים יִפְתָּה קֶצֶץ וְלִשׁוֹן רַכָּה תִשְׁבֵּר גֶּחָם" (משלי כה, טו), שב ומופיע בפיוטים רבים בהקשרים דומים להקשרי המקרא. התלמוד ומדרש אבות דרבי נתן ממליצים לאדם להיות "רך כקנה ואל יהא קשה כארז" (מסכת תענית כ ע"א). בפיוטים מהדהדים ההקשרים המקראיים: רך לבב, עיניים רכות, ענוגה ורכה, בן בקר רך ולשון רכה, דיבור רך, ניב רך ופה רך. בכתב העת העברי הראשון קהלת מוסר של מנדלסון בשנת 1755 מופיע הביטוי "רך בשנים". בחיבורים מדעיים של תקופת ההשכלה השימוש בתואר 'רך' מתרחב מעט לעניינים של אכילה, בריאות, חומרים, סמי מרפא ובגדים: בחיבור בשם "מאמר התורה והחכמה" משנת 1771 מאת מרדכי ליוזון-שנאבר חוזרים פעמים רבות הביטויים "גוף רך", "גופים רכים", ובחיבור של ברוך לינדא "ראשית לימודים" משנת 1788 המחבר מדבר על עניינים חומריים שונים: שיער רך, סוף שהוא רך ויעשו ממנו סלים ועל חומרים שהם קשים ואחרים רכים יותר.¹² אולם בחיבורים תורניים, כגון "שבחי הבעש"ט" משנת 1815 חוזרים ההדהודים המקראיים. ברומן מסתרי פריז של אז'ן סי, שתרגם ועיבד הסופר המשכיל קלמן שולמן בשנת 1857, מופיעים צירופים מוכרים כ"גו רך וענוג", "רכה בשנים", "יריעות רכות", "נערים רכים", "לשון רכה", "רך לב".¹³ ברומן המוקדם של שלום יעקב אברמוביץ' – הוא מנדלי מוכר ספרים – לימדו היטב משנת 1862, שב ומופיע הצירוף ממשלי "רך ויחיד". ביאליק כזכור הפך את הצירוף לאישי וייחודי כשהוסיף לו את התיאור השלישי "וחולם". וזו לשון אברמוביץ': "רך ויחיד הייתי לאבי בעל עשר ונכסים בארחת חייו". התואר 'רך' בזכר ובנקבה ביחיד וברבים מופיע ברבים מפרקי תולדות הטבע (1862-1872) של מנדלי. כשהוא מדבר על שלד האדם וצלעותיו הוא מתאר אותן כ"צלעות רכות וספוגיות". הוא מתאר את "עורו הרך והיקר" של עכבר הבונה. על בני צאן ספרדיים כתב ש"צמרם עבה (דיכט) יפה ורך צמרי ומסולסל". אברמוביץ' תיאר בפירוט רב נוצות רכות של אפרוחים ובעלי כנף, וכתב על אחדים מהם שהם בעלי "חרטום רך". בשלושת כרכי תולדות הטבע נמצא "גבינה רכה", "מספוא רך" וגם "שורשי זרע השדה הרכים". ועל כך אמר ביאליק: "מנדלי היה הראשון שפרנס את כשרונו מן החיים והטבע בדרך ישרה. הוא הסופר בעל החושים הראשון

11 ראו במאגרים של האקדמיה ללשון העברית <http://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMain.aspx?koderekh=30956&page=1>

12 שם: <http://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMain.aspx?koderekh=30956&page=32>

13 שם: <http://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMain.aspx?koderekh=30956&page=48>

בספרותנו".¹⁴ ברומן האבות והבנים של מנדלי מ-1868 עדיין מהדהדים הקשרי המקרא: "עלמה רכה", "ילדים רכים", "דברים רכים", ו"אנשים רכי לב". והנה ברומן אהבת ציון של מאפו משנת 1853 ניכר שינוי. הלשון אומנם מקראית, אך הצירוף המקראי "רכה וענוגה" מופקע כנראה לראשונה מן הקללות של ספר דברים ומיוחס ליטרלית לגיבורה תמר. הוא משוכן בתיאור בוקר המתקרב לתיאורים החושניים של ביאליק שעתיד לשורר כעבור עשורים מספר. וזו לשון מאפו: "השמש יצאה אל הארץ ותשלח קווייה בין החלונות, והנה ברק נגה נוצץ משעשע סביבות יריעות ארגמן העוטרות את ערש תמר כמסך מבדיל בין חביון ובין אור הבוקר, בלתי תת נגהו לקרבה אל הרכה והענוגה ולהעירנה משנתה".¹⁵

ג. לשון הזוך בשירת ביאליק

ביאליק מסמיך לא אחת את 'רוך' אל 'זוך' הדומות זו לזו בצלילן. אולם בעוד מילת 'רוך' מבטאת את עולם המגע החושני, 'זוך' נטועה בשדות הסמנטיים של ניקיון וטוהר ויש לה זיקה אל שדה המוסר¹⁶ שהוא מופשט, רוחני, רחוק ממגע

14 'מנדלי ושלוש הכרכים', בפרויקט בן יהודה: https://he.wikisource.org/wiki/%D7%A0%D7%93%D7%9C%D7%99_%D7%95%D7%A9%D7%9C%D7%95%D7%A9%D7%AA_%D7%94%D7%9B%D7%A8%D7%9B%D7%99%D7%9D

15 אהבת ציון, עמ' 40, מאגרים: <http://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMain.aspx?mishibbur=1044001&mm15=000000002040008&mismilla=9> במבט קדימה נראה כיצד נפרצה רשת הפסוקים וההדהודים בעקבות ביאליק: בשירה המפורסם של רחל "עקרה", שפורסם שנת 1927 בכתב העת "התקופה" כה, שמו של הילד שלא נולד מתואר כ"רַךְ וְצָלוּל הוּא הַשֵּׁם הַקָּצֵר. / רָסִיס נִהְרָה לִילְדֵי הַשְּׁחֵרָרָה". שיר קצר אחר של רחל מתרצ"א פותח במילים: "הִנֵּה אָקַח אֶת מִבְּט עֵינַיִךְ... הִרְךְ הַבְּרוּךְ הַרוֹעֵף מִמֶּךָ". מבעיה של רחל רעננים, מטפוריים ואישיים, והיא משוחררת לחלוטין מהדהודים המקראיים של הדורות הקודמים. אני מתכוונת לפרוס בעתיד את מכלול לשון הרוך והזוך בשירתה. אברהם חלפי מייחס בסוף שנות החמישים 'רוך' לחלוקה של האהובה 'חלוקה הוורוד צמרירי ורך', בשירו שהתפרסם בסוף שנות השבעים של המאה העשרים בזכות לחנו של יוני רכטר. באלבומה של נורית גלרון משנת 1984 נמצא שירו של עלי מוהר "נגיעה אחת רכה", ובשיח הישראלי בן זמננו נפוצים הצירופים: מזון רך, כריכה רכה, טריירי אירי רך פרווה ונעים, מרקס רך, מים רכים, ביצה רכה, מזוודה רכה, עדשות רכות, רקמות רכות ובשימוש מטפורי: 'הגיל הרך', 'צבעים רכים', 'לדבר ברכות ובעדינות', 'נחיתה רכה', 'סגל אקדמי רך', 'הוראה רכה', 'מיומנויות רכות', ואפילו במדור הספורט של עיתון 'הארץ' התפייט הכתב אייל גיל ב-14.11.2016: "רכה, פריכה ושכירה: הפועל ירושלים חוזרת לסורה".

16 לכד מהצירוף "שמן זית זך" שהועד להדלקת נר התמיד, מופיע התואר זך במקרא בהקשרי מוסר: "דַּרְכֵי אִישׁ זָךְ בְּעֵינָיו וְתֵכֶן רִחוּחַת ה'" (משלי ט, ב) או: "גַּם בְּמַעַלְלָיו יִתְנַבֵּר נֶעַר

וקרוב למושגי הקדושה. ואכן בשיר משיריו הראשונים לילדים, שכתב ביאליק בשנים 1900-1903, שבהן לימד בחדר המתוקן באודסה, ופורסם בשנת תרצ"ג בקובץ שירים ופזמונות לילדים, הוא פונה אל השבת במילים השאובות מהמזמור "שלום עליכם": "צאתך לשלום הקדושה הזכה"¹⁷. הגדי הזך כשלג בשיר הנקרא "שיר ערש", נדפס לראשונה בשם "הגדי הלבן" במקראה הלימודית בן עמי באודסה תרס"ד, ואף הוא נכלל בכרך שירים ופזמונות לילדים כשלושה עשורים מאוחר יותר. זהו תרגום-עיבוד לשיר עם יידי וכו – בנוסח המאוחר – ביאליק חורו את הבן הרך עם הגדי הזך כשלג: "תחת ערש בני הרך עומד גדי, כשלג זך". בשיר הילדים "אילה" שפורסם לראשונה בתרפ"ב בספר הדברים של שירי ביאליק עם איורי תום זיידמן פרויד, מבטיח הילד: "ממעין זך אשקך"¹⁸. בתודעת ביאליק ישנו קו המחבר את שיריו לילדים אל שירי העם שחיבר – קו התום. כמו הילד המשקה שה ואיילה גם האהובה בשיר "יש לי גן" מציעה לאהוב "מים זכים". שיר זה הוא השיר השני במחרוזת שירי העם שפרסם ביאליק בהשילוח (תרס"ח, גיליון יח, ב) וכונס בקובץ משירי עם, תרע"ז.

[...] מדי שבת בא מחמדי,

מים זכים ישתי מכדי.

כל העולם ישן – הס!

גם תפוח ואגס;

אמי נמה, נרדם אבי,

ערים רק אני ולבכי.

והדלי כלבכי ער,

אם זך ואם ישר פֿעלו" (משלי כ, יא) וכן גם בספר איוב: "אם זך וישר אָתָה כִּי עָתָה יְעִיר עֲלֶיךָ וְשִׁלֵּם נֹת צְדָקָךָ" (ח, ו), וגם: "ותאמר זך לקחי ובר הייתי בעיניך" (יא, ד), "זך אני בלי פֿשע חף אנכי ולא עון לי" (לג, ט).

17 צירופי 'זך' במקורות: מים זכים (בבלי, חולין נה ע"ב), מוח ולב זכים, נפשות זכות וטהורות, וגם: 'זכים' ככינוי נפוץ בפיוט לעם ישראל, תפילה זכה.

במבט קדימה: מבע שיש בו שמץ אירוניה על 'הרגע הגדוש והזך' בשיר "אישה" של רחל מתרפ"ט: "כף / במבט מסור ועגום / של עבד, של כלב נבו / הרגע גדוש וזך. / דומיה / וכסף סתום / לנשק את יד האדון – –".

18 בשירו הגנוז של ביאליק "חלום חזיון אביב" מופיע הביטוי הייחודי העשיר "תהומות ים האוֹרֶה" שחוזר בשירת הזוהר שלו. בתוך ים האורה הזוה הוא רואה ברמיזו "איך הפרובים שם צחקו, / שם האחד אל השני / במלא חפניו יזרק מים / צחים זכים פספירים." // https://benyehuda.org/bialik/izavon_poems_010.html

נוֹטֵף פֹּז אֶל־פִּי הַבָּאָר,
 נוֹטֵף פֹּז וְנוֹטֵף בְּדִלְחָ:
 דוֹדֵי הוֹלֵךְ, דוֹדֵי הוֹלֵךְ. [...]

מבטו המקורי של ביאליק וכושר ההבעה הייחודי לו ניכרים ב'זוך' שהוא מייחס למראות הטבע: "עבים זכים" בשיר העם "בין נהר פֶּרַת וְנָהָר חֲדָקֵל"; "בְּזֹךְ עֲבִיבֵי כֶסֶף וּבְשַׁחזוֹר גְּלִמְיָהֵם" בשיר "הברכה"; "הוֹלֵכִים וְזֹכִים הַעֲבִים" בשיר "בשורה"; "זֹכֵי עֲבִים מִתְפָּזְרִים" בשיר "עם פתיחת החלון"; "שִׁירָה זָכָה וְצִנּוּעָה" ב"פעמי אביב"; "רְסִיסִים זֹכִים כְּבִדְלָח" בשיר "גמדי ליל"; וגם "נִגְהָ נֶךְ" של השמש השוקעת ב"בערוב היום". כשהוא מעבד ומתרגם את דון קישוט בשנת 1923 הוא מתאר את הארץ "המלאה צהלת בוקר, פרחי השדה הרימו ראש ויפתחו את כוסותיהם. ופלגי הבודלח המו נחפזו להריץ על פני חלוקי חצץ לבנים ואמצים את מימיהם הזכים ולהוליכם שי אל הנהרות המצפים להם. ששון האור וטוהר השמים וזך הרוח וזיו האור כלם בישרו בשורת יום צח ובהיר הקרב ובא".¹⁹

הפרובלמטיקה של האהבה בשירי ביאליק נידונה לא אחת. עדי צמח הצביע על השע הקבוע בשירתו בין אהבת קרן השמש המתמכרת החושנית לבין אהבת העב הזכה, הטהורה הבלתי מושגת והבלתי ממומשת (צמח 1969). אהבה לא ממומשת זו מוצאת את ביטוייה בשיר "מכתב קטן לי כתבה" מתרג"ז:

[...] זָכָה אַתְּ מֵהֵיֹת לִי חֲבֵרַת,
 קְדוּשָׁה אַתְּ מְשַׁכֶּת עִמִּי;
 אַתְּ הֵיִי לִי אֵל וּמְלֶאֶךְ,
 לָךְ אֶתְפַּלֵּל וְאֶעֱבֹד;
 אַתְּ הֵיִי לִי זְכָרוֹן קָדֵשׁ; [...]

הכיסופים באים לידי ביטוי בתפילה זכה בשיר "אייד" מתרס"ד:

[...] וְאַכְךָ בְּנִדְוֵי לַיִל, וְאַשְׁךָ כָּרִי
 וּלְזִכְרְךָ כָּלָה בְּשָׂרִי;
 וְכָל הַיּוֹם בֵּין אוֹתִיּוֹת הַגְּמָרָא,
 בְּקֶרֶן אוֹר, בְּדָמוֹת עֵב פְּרָה,
 בְּזָכָה מִתְפַּלּוֹתֵי וּבִטְהָר הַרְהוּרֵי,
 בְּנִעִים הַגִּיּוֹנִי וּבְגִדְלִי־סוּרֵי –
 לֹא־בִקְשָׁה נִפְשִׁי כִּי אֶסְ-הַגְּלוֹתְךָ [...]

19 על פי 'מאגרים': <http://maagarim.hebrew-academy.org.il/Pages/PMain.aspx?mishibbur=1099115&mm15=00000000247006&mismilla=4>

גם את משבר האהבה והתשוקה, כמו את שיכרון האור, מבטא ביאליק בלשון עזה ייחודית וראשונית. בלב המשבר עומד ה'זוך' ש'נרלח' בשיר "העינים הרעבות" מתרס"ב:

[...] כְּל־עֲתָרַת הַגּוֹיָה הַזֹּאת, שְׁפַעַת חֲמָדָה מְלֵאָה,
כְּל־הַשָּׂאָר הַלְּזָה, כְּל־הַכְּשָׁרִים [...]

וְךָ הֵייתִי, לֹא־דָלַח הַסַּעַר רִגְשׁוֹתֵי הַזֹּכִים
עַד שְׁכָאת, יְפֵה־פִיָּה, וּבְרוּחֶךָ נִשְׁפַּת וְנִדְלַחְתִּי.
וְאַנִּי, נֶעַר פֶּתַח, לְרִגְלֶיךָ בְּלִי־חֲמָלָה הַשְּׁלֵכְתִּי
תָם לְכַבִּי, בֹר רוּחִי, כָּל פְּרָחֵי נְעוּרֵי הָרַפִּים.

רַגַע קָטָן מֵאֲשֶׁר הֵייתִי בְּלִי חֶק, וְאַכְרָךְ
אֶת־הֵיד הַחֲלֻקָּת לִי מְכֹאֹב הַעֲנַג הָעָרִב;
וּבְרַגַע קָטָן שֶׁל־תַּעֲנוּג, שֶׁל־אֲשֶׁר וְגִיל, עָלִי חָרַב
עוֹלָם מְלֵא – מֵה־גְדוֹל הַמְּחִיר שְׁנַתִּי בְּכֶשֶׁרְךָ!

ב"מגילת האש" מתרס"ה הנערה הנאהבת והבלתי מושגת היא 'זַכַּת בְּשֶׁר וְנוֹגַת עֵינַיִם', וגם 'נוֹגַת הָאֵזֶר וְזַכַּת הַנְּגִיָּה'. הרוך הילדותי והתמים של הגוף הילדותי, של הגדי והשה, של הרוחות המלטפות, של האפרוחים והעשבים ושל הילד הרך היחיד והחולם, מפנים את מקומם אט־אט בהתבגרות לכמיהה אל עבים זכים, אל אהובה זכה בלתי מושגת ואל געגוע נסער למצב של תום נכסף ואבוד.²⁰

ד. חתימה

שתי מילים קטנות 'רוך' ו'זוך' פתחו כאן אשנב להסתכלות על לשון החושים של ביאליק, לאופן שבו לשון המקורות העתיקה הפכה להיות בידיו כלי לביטוי אישי ואינטימי לדרך שבה ילד, נער ומבוגר קולט את העולם, את עצמו ואת הזולת. מכאן פתוחה הדרך להמשיך ולתאר את המארג העשיר והשלם של עולם החושים בשירתו: בשדה הראיה והעין וקרובותיהן ישנן בשירתו המילים: מבט, צופה, אור, נוגה, קרן, ניצוץ, פז, בהיר, צחור, זורח, ויצחצח, צלם, כהתה, לשון המראות, פקה, עלטה, אופל, אפלולית, חושך, מחשך, עלטה, דעך, צללים, סמוי, סנוורים, עפעף, עיוורון ועוד. בשיריו ארבע מאות וארבע־עשרה היקריות של המילה 'עין' ומאתים

20 המנעד הרגשי של שירי ביאליק, לדברי הירשפלד (2011), נע בין ארוס של הדיבור, הגעגוע, מרחבי הדיכאון, היגון, הפצע הישותי, ההתבגרות המינית, הידיעה ודעת הזולת, האירוניה והזעם.

עשרים היקרויות של נטיות השורש רא"ה. עולם השמיעה עשיר אף הוא ובו: אוזן, האזין, להקשיב, שמע, לחש, צליל, רעש, הר, צוויץ, צפצוף, צווחה, מצהלות, חורק, הומה, קללה, זעקה, רעם, תרועה, דממה, המיה, הס, חרישי, שפת הרזים, לחישה, נימה, נהם ועוד. בשירי ביאליק מאה שישים ואחת היקרויות של המילה 'קול', ושישים ושלוש היקרויות של 'שמע' ונגזרותיו. חוש הריח מיוצג במילות אף, ריח, ניחוח, סמדר, קטורת, רקב, מק, ריקבון. לבד מ'רוך' קיימות בשירת ביאליק מילים חושניות נוספות הקשורות למגע ותחושה: יד, אצבע, כף, גשש, רפרוף, רטט, רתת, רעד, לפת, מכה, זעזע, פרר, חיטט, חבט, ניתץ, נתפלש, נתעלס, נתגלגל, נתרחץ, נתהולל, נמוגים, פרוורים, פור, התפוררו, סמר, דבק, מפרכסים, מרפרפים, צפור, אימוגה, איבושה, דק, תפש, אש, חום, יקר, צינה, קפא, קר, קרח, מצונן, רענן, רטוב, זהר, כבד, ענוג. את חוש הטעם מייצגים הפה וקרוביו: נשיקה, אכל, מאכל, יונק, צמא, בטן, חיק, טעם, שן, לחך, בלע, טרף, גמע, בשר, דבש, מתוק, תפל, בוסר, תרעלה. כל אלה מחכים לתיאור וחשיפה של האופן שבו הפך ביאליק את מילותיה של העברית בת האלפיים למילונו הפרטי, ובתוך כך גם למילון שלנו הבאים אחריו. אולם עיקר גדולתו של ביאליק הוא בעירוב החושים,²¹ כך הוא מערב ומסחרר ב"זהר" מתרס"א את השדות הסמנטיים של מראה, תנועה ומגע:

[...] וְהַמּוֹן זָבֹכִי רָקְמָה קְלִילִים כְּנוּצוֹת
עַל-כַּנְפֵי אֹר נֹסְסִים, פּוֹרְחִים, מְנַפְנְפִים,
מְפַרְפְּרִים דְּיוֹמָם בְּקָמָה וּמְרַפְּרִים,
יִלְכִינוּ, יֵאָדִימוּ, יִצְהִיבוּ, יִפְזוּ,
נִבְלָעִים בְּנִגָּה וְשָׁבִים מִתְגַּלִּים,
כְּמוֹ יָד מְשַׁחֶקֶת זֶרְקֵת חֲפְנִים
עַל רֵאשֵׁי צְפָרִידֵי עֵתֶר פְּרָחִים חַיִּים,

וגם מראה, קול, תנועה ומגע:

בְּעוֹדָם בְּמַחֹל חֲצִי זָהָב מִתְלַהֲלֵהִים,
מְשַׁחֲקִים בְּזָקִים, מְקַלְקְלִים, זֶרְקִים
לְקוֹל נִגְנֵי שְׂדֵי, מְקַהֲלוֹת נִיר יוֹקֵד –
הַחֲרָגַל, הַצֶּלְצֵל שְׁחוֹרְגִים וְשׁוֹרְקִים
וְיוֹצְאִים בְּצִלְצָלִים נֶסֶר וְנֹתֵר,
וּמְזַעְזְעִים הָאֹר הַלוֹהֵט וְשׁוֹקֵט,
וּמְרַטֵט בְּרָגֶשׁ וּבְרַטֵט מִסְתַּתֵּר – – –

[...] לְבִרְכָה, לְבִרְכָה! – וְתַנְדֵּר הַבְּרָכָה.
נִדְעָזְעָה כָּל מְצוּלַת הַפֶּזֶז וְהַזְהָר.
וְעָרַב רַב נִגְהוּת בְּנִגְהוּת סִכְסָכָה,
וְתַרְגֵּז מְרַבְּבוֹת גֶּזֶן וְצָבֵע.
וְתַנְע מִתַּחַת יְרִיעַת שְׁמִי־טֶהָר,
וְתַנְע גַּם־שִׁמְשָׁה וְהַכְּתָה לְשָׁבֵע,
וְשִׁבְעַת הַשְּׁמִשׁוֹת אִישׁ נִגְדוּ יְנוּעוּ.
בֶּן נֶגַע – וְשִׁמְשׁ בְּשִׁמְשׁ – וּפּוֹדֵר
יִתְפּוֹרְרוּ יַחַד, וְנִסְחָף וְטָבֵע
יִקוּם הַתַּחְתִּיּוֹת בְּתַהוּ וְבַהוּ
וּבְמִבּוֹל שְׁלֹזְהָר וּבִימֵי־הָאוֹר. [...]

חברו בו בביאליק הכישרון לחוות חוויות בעוצמה ובפתיחות והכישרון לכטא את החוויה בעושר לשון וביצירתיות פואטית שלא קם לה מתחרה. לא בכדי רבים מבני דורו מצאו אותו ראוי לכינוי "שר הלשון". התרומה של המשורר לאופן שבו נחלצה תחת ידיו הלשון העתיקה מרשת הפסוקים והצירופים הכבולים, והפכה להיות כלי ביטוי ראשוני, בלתי אמצעי ורענן לחוויות חושניות, אישיות, עשירות ועזות – תרומה זו עדיין מחכה לתיאור שלם.

רשימה ביבליוגרפית

- אבינרי, י'. תרצ"ה. מילון חידושי ביאליק. הוצאת המחבר.
אבן שושן, א' וסגל, י'. תש"ך. קונקורדנציה לשירת ביאליק. ירושלים.
בלייכר, ט'. 2013. "ברמי כוכבים נופלים וברעש אורים": מבט פרשני על מטפורות של עירוב חושים בשירת ביאליק". *בלשנות עברית* 67: 37-50.
ברנר, י"ח. תרע"ו. "הנאָמָן (לרמות דיוקנו של ביאליק)". בתוך: פרויקט בן יהודה: <http://benyehuda.org/brenner/brn152.html>
הולצמן, א'. 2009. *חיים נחמן ביאליק*. ירושלים.
הירשפלד, א'. 2011. *כינור ערוך: לשון הרגש בשירת ביאליק*. תל אביב.
ליאור, ר'. 2009. *חדשנות בצירופי השם בשירת ביאליק*, עבודת דוקטור בחוג לשון העברית. אוניברסיטת תל אביב.
סוברן, ת'. תשע"ב. "ואי לי לנו לכולנו: מסע פואטי סמנטי בין צלילים למילים ובין עברית ליידיש". *תעודה* כד: 219-247.
סוברן, ת'. 2013. "ניצה, בוסר, הבשלה וקמילה: מבט סמנטי ופואטי על 'משירי הקיץ' של ביאליק". *בלשנות עברית* 67: 109-130.
פרי, מ'. 2017. *שב עליי התחמם: הדיאלוג ההומארוטי בין ברנר לגנסקי*. תל אביב.

צמח, ע'. 1969. "שני הקטבים בשירת האהבה של ביאליק". הלביא המסתדר. ירושלים.